ՀԱՅԵՐԻ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ ԿՌԻՎՆԵՐԸ 1915-1916 ԹԹ.

1915 թ. բազմաթիվ վայրերում հայերը դիմեցին ինքնապաշտպանության: Դեռ 1915 թ. մարտին մարդասպաններին դիմադրություն կազմակերպեցին Մոկսը և Շատախը: 1915 թ. մարտի վերջերին Վանի նահանգապետ Ջևդեթն իր զորքերը շարժեց Վասպուրականի վրա: Ապրիլի 7-ին ապստամբեց Վան քաղաքը: Նրա Այգեստան թաղամասում ապրում էր 20 հազ., Քաղաքամեջում՝ 2500 հայ: Մահմեդականները փախան Քաղաքամիջից: Ստեղծվեց զինվորական կոմիտե՝ Արմենակ Եկարյանի, Արամ Մանուկյանի և Հրանտ Գալիկյանի գլխավորությամբ: Վանում էին հայտնի ֆիդայիներ Կայծակ Առաքելը, Բուլղարացի Գրիգորը, նկարիչ Փանոս Թերլեմեզյանը և ուրիշներ:

Վանի հայ քաղաքական կազմակերպությունները համատեղ ձեռնարկեցին քաղաքի պաշտպանական դիրքերի ամրապնդումը: Քաղաքը բաժանվեց պաշտպանական գոտիների (Քաղաքամեջ, Այգեստան և այլն): Ստեղծվեցին կանանց սանիտարական խմբեր: Բարիկադներ կառուցվեցին բոլոր փողոցներում: Սկսվեց զենքի արտադրություն, զինագործները օրական պատրաստում էին 2000 փամփուշտ: Բալկանյան առաջին պատերազմին մասնակցած հայկական գումարտակի հայտնի կամավորական Բուլղարացի Գրիգորը նույնիսկ հասցրեց թնդանոթ պատրաստել: Ապրիլի 10-ին Ջևդեթ փաշայի 12 հազարանոց զորքը գրոհեց քաղաքի վրա, բայց հաջողություն չունեցավ: Ապրիլի 17-ին Էրզրումից ստանալով 7 հազար զինվորի համալրում՝ Ջևդեթը վերսկսեց հարձակումը: Թուրքերը սոսկալի հրետակոծության ենթարկեցին քաղաքը: Ապրիլի 28-ին սկսվեց կատաղի ճակատամարտ: Թուրքական զորքի ու նրան միացած քրդական հեծելազորայինների բոլոր գրոհներն ապարդյուն էին: Մայիսի 3-ին թուրքերը փախան Բիթլիսի ուղղությամբ: Մայիսի 5-ին Խեչոյի գլխավորած հեծելազորը, իսկ 6-ին՝ ռուսական զորախմբի կազմում գտնվող «Արարատյան գունդը» մտան Վան: Վանեցիների ինքնապաշտպանության ղեկավար Արամ Մանուկյանը քաղաքի բանալիները հանձնեց ռուս հրամանատարությանը: Ռուսներն Արամին նշանակեցին Վանի նահանգապետ, իսկ կամավորների դրոշները ծածանվում էին Վանի միջնաբերդի աշտարակին: Մայիսի 20-ին Վան հասավ Անդրանիկը՝ իր զորամասով: Սակայն 1915 թ. հուլիսի 2-ին ռուսական զորքերը հանկարծ հրաման ստացան շտապ թողնել Վանը: Քաղաքում և նահանգում սկսվեց խուճապ, և 200 հազար մարդ ստիպված բռնեց գաղթի ճանապարհը: Թուրքերը գրավեցին Վանը և սրի քաշեցին տեղում մնացած հայերին: Հուլիսի 23-ին ռուսները վերագրավեցին մոխրակույտի վերածված Վան քաղաքը:

Բացի Վանից, ուժեղ դիմադրություն կազմակերպվեց Մուշում: Թուրքական մի ողջ բանակ 7 ամիս շարունակ չէր կարողանում տեղահանել Մշո դաշտի գյուղերի բնակչությանը: Կոտրելով Մուշ քաղաքի ինքնապաշտպանական ուժերի (ղեկավար Հակոբ Կոտոյան) երեքօրյա հերոսական դիմադրությունը՝ թուրքական զորքը ներխուժեց Մուշ և հիմնովին ավերեց այն: Հունիսի 13-ին հայ զինյալների մի մեծ խումբ Մշո դաշտից նահանջեց դեպի Սասուն, միացավ սասունցիներին և թուրք ու քուրդ ջարդարարներին դիմադրեց մինչև վերջին մարդը: 1916 թ. ապրիլի 18-ին ռուսական զորքերը (նրանց հետ նաև Անդրանիկի ջոկատը) գրավեցին Մուշն ու Սասունը, բայց այստեղ այլևս հայ չկար. բնակավայրերը հայաթափված էին, թալանված ու ավերված:

1915 թ. հունիսի 2-ին սկսվեց Շապին-Գարահիսարի հերոսամարտը՝ Ղուկաս Տեվլեթյանի գլխավորությամբ: Մինչև հունիսի վերջը տևած այդ պաշտպանության ժամանակ քաղաքի միջնաբերդում արիաբար կռվող 5 հազ. հայերի մեծ մասը զոհվեց: Միայն 1000 հոգու հաջողվեց ճեղքել պաշարման օղակը և դուրս գալ շրջապատումից:

1915 թ. սեպտեմբերի 29-ին սկսվեց Հայաստանի հարավում ընկած Ուրֆա (Եդեսիա) քաղաքի հերոսամարտը: Ինքնապաշտպանությունը գլխավորեց Մկրտիչ Յոթնեղբայրյանը: Ջեմալ փաշայի հրամանով Ուրֆայի վրա գրոհեց թուրքական

բանակը, բայց չկարողացավ գրավել քաղաքը: Գործին միջամտեցին գերմանացիները: Մի գեներալ ներկայացավ Յոթնեղբայրյանին և առաջարկեց հանձնվել՝ երաշխավորելով կենդանի մնացած բոլոր հայերի կյանքի անվտանգությունը: Վերքերից արյունաքամ Յոթնեղբայրյանը գերմանացուն պատասխանեց. «Եթե դուք, որպես թուրքերի դաշնակից, մտածում եք հայերի մասին, բարի եղեք գոնե երաշխավորելու Դեր Զորում մեռնող հայերի կյանքը»:

Հոկտեմբերի 23-ին թուրքերը սկսեցին ընդհանուր գրոհը: Քաղաքը, ի վերջո, գրավվեց: Ուրֆայի հերոսամարտը տևեց 25 օր:

Հայերի ինքնապաշտպանության նշանավոր կենտրոններից դարձավ Սուետիա գավառակի Մուսա լեռը: Միջերկրական ծովի ափին գտնվող այս գավառակի 6 հայկական գյուղերի (Բիթիաս, Վագըֆ, Յողունօլուք, Խդըրբեկ, Քաբուսիե, Հաջի Հաբիբլի) բնակիչները աքսորից ու կոտորածից փրկվելու համար 1915 թ. հուլիսի վերջին բարձրացան Մուսա լեռ և Տիգրան Անդրեասյանի, Եսայի Յաղուբյանի, Հաբեթ Իսկենդերյանի ու Պետրոս Տմլաքյանի ղեկավարությամբ նախապատրաստվեցին դիմադրության: Կառավարությունը նրանց դեմ զորք ուղարկեց: Սկսվեցին արյունահեղ կռիվներ: Օգտվելով լեռան անառիկ ամրություններից՝ հայերը հերոսաբար պաշտպանվում էին գերակշիռ թուրքական զորքերի գրոհներից: Երկարատև կռիվներից նրանց ուժերը սպառվում են: Բոլորն էլ կկոտորվեին, եթե տեղի չունենար մի երջանիկ անակնկալ: Սեպտեմբերի 5-ին ծովում երևում է ֆրանսիական «Գիշեն» ռազմանավը, որին հաջորդում են ուրիշ նավեր: Ավելի քան չորս հազար հայերի հաջողվում է սեպտեմբերի 14-ին ֆրանսիական 5 նավերով, այդ թվում՝ «Ժաննա դ'Արկ» շոգենավով, փոխադրվել Եգիպտոսի Պորտ Սաիդ քաղաքը: Այս դեպքերն իրենց գեղարվեստական արտացոլումն են ստացել ավստրիացի գրող Ֆրանց Վերֆելի «Մուսա լեռան 40 օրը» վեպում:

Ինքնապաշտպանության էր դիմել նաև Պոնտոսի հայությունը: Առանձնապես նշանակալի էին Տրապիզոնի մոտակայքում գտնվող Շամպա և Թրե լեռներում ամրացված 700 տրապիզոնահայերի դիմադրական կռիվները, որոնք ղեկավարում էին Զիլ Հովհաննեսն ու Միքայել Զեյթունյանը: 1915 թ. հուլիս-հոկտեմբեր ամիսներին թուրքական կանոնավոր բանակի զորամասերը՝ զինված հրանոթներով և գնդացիրներով, փորձում են ընկճել հայ մարտիկներին, բայց պարտություն կրելով հետ են նահանջում: Որոշ ընդմիջումներով Պոնտոսի հայերը մարտնչել են մինչև 1923 թ. նոյեմբերը, երբ նավակներով ճեղքելով Սև ծովի ալիքները՝ հասնում են ռուսական ափ: Վերջին 700 հայերն էին, որ զենքը ձեռքներին հեռացան հայրենի եզերքից: Ռուսական հողը ապաստան տվեց թուրքական յաթաղանից փրկված ուրիշ տասնյակ հազարավոր հայերի:

Ինքնապաշտպանական մարտեր տեղի ունեցան նաև Արևմտյան Հայաստանի այլ վայրերում: Շնորհիվ հերոսական դիմադրության առանձին շրջաններում հաջողվեց փրկվել զանգվածային կոտորածներից ու տեղահանությունից: